

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 39 Volume: 8 Issue: 39

Ağustos 2015 August 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ERZURUM VİLAYETİNDE 1910 KOLERA SALGINI VE ETKİLERİ* THE 1910 CHOLERA EPIDEMIC AND ITS EFFECTS IN ERUZURUM PROVINCE

Esat AKTAŞ**

Öz

19. yüzyılın başından itibaren kolera hastalığı sebebiyle büyük salgınlar meydana geldi. Osmanlı Devleti topraklarında çeşitli dönemlerde ortaya çıkan kolera, 1910 yılında da etkili bir şekilde hissedildi. Bu salgından ilk etkilenen yerlerden biri Erzurum oldu. Rusya topraklarında var olan koleraya karşı sınırda çeşitli tedbirler alınmasına rağmen hastalık, Erzurum vilayetine de bulaştı. Hem sınırda hem de vilayet dahilinde 1910 yılının Haziran ayında başlayan mücadele, yılın sonuna kadar sürdürüldü. Buna rağmen can kayıplarının yanı sıra sosyal ve ekonomik yapı da etkilendi. Mali yetersizlikle birlikte personel, ilaç, makine ve teçhizat gibi birçok vasıttan yoksun olan vilayet idarecileri, kolera salgınının bitirilmesi noktasında sıkıntı yaşadı. İnsanlar altyapı eksikliğinden kaynaklı olarak sağlık hizmetinden çoğu yerde mahrum kaldı. Bu çalışmada, kolera salgınının Erzurum vilayetine etkisi, hastalığa karşı alınan tedbirler ve bu tedbirlerin ahaliye olan etkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Vilayeti, Salgın Hastalıklar, Kolera, Karantina, Ticaret, Ekonomi.

Abstract

Since the early of 19th century, great epidemics have occurred because of the cholera illness. The cholera, which appeared in the territory of the Ottoman State at various times, was also felt in 1910. One of the places being affected from the epidemic was Erzurum. The disease got to Erzurum province even though some precautions were taken against the cholera existing in Russia in the border. The struggle commencing within both border and province in June 1910 was maintained to the end of the year. Nonetheless, social and economic structure as well as losses of life were affected. The managers of the province who were deprived of many facilities like staff, drug, machine and equipment besides financial deficiency had difficulty in making an end of the cholera. In most places, people were devoid of health-care service due to the lack of infrastructure. The underlying basis of this study is to investigate the effect of the cholera epidemic on Erzurum province, the precautions taken against the sickness and the effect of those precautions on people.

Keywords: Erzurum Province, Epidemic Diseases, Cholera, Quarantine, Trade, Economy.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yenileşmesinde önemli bir dönüm noktası olan Tanzimat, idari alanda da bazı düzenlemeleri beraberinde getirdi. 1840'lı yıllardan itibaren yapılan çalışmalarla birlikte yeni teşkilatın en kapsamlı uygulaması, 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle gerçekleştirildi. Birkaç yıl içerisinde bütün Osmanlı vilayetlerinde uygulanan yeni sisteme göre Erzurum 8 sancak ve 48 kazadan oluşturuldu.¹ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı'nın doğudaki toprak kayıplarının neticesinde yeniden düzenlenen Erzurum vilayetinin² idari taksimatında 1908 yılında da bazı değişiklikler yapıldı. Bu düzenlemeye göre Erzurum vilayetinin idari yapısı şu şekilde oluşturuldu. Erzurum sancağı: Merkez, Bayburd, Pasinler, Kiğı, Tercan, Kiskim,³ İspir, Namervan⁴ kazaları; Erzincan sancağı: Merkez, Kemah, Refahiye, Kuruçay, Pülümür kazaları; Bayezid⁵ sancağı: Merkez, Diyadin, Karakilise,⁶ Eleşkirt, Tutak kazaları; Hınıs sancağı: Merkez.⁷

"*Vibrio cholerae*" mikrobunun sebep olduğu kolera; kusma, pirinç suyu tarzında sıklıkla dışkı, ateş düşüklüğü, vücutta kuruluk ve baldırlarda krampla etkisini gösteren bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığın etkeni, 1884'te Robert Koch tarafından keşfedildi. Güneşe, ısıya ve dezenfeksiyona karşı direnci gayet az olan mikrop, ıslak çamaşırlarda, suda, çamurda, nemli besinlerde ve dışkıda uzun süre yaşayabilmektedir. Kolera hastalığının yayılmasındaki en önemli etken, bu mikrobu taşıyan insanlar ve hastalığı atlatan

* Bu makale, "Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)" başlıklı Doktora Tezi'nden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. e-mail: esataktas52@hotmail.com

¹ Cevdet Küçük (1995). "Erzurum", *DİA*, C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 328.

² Yunus Özger (2008). *XIX. Yüzyıl'da Bayburt*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, s. 12, 121, 153; Yakup Karataş (2010). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 30.

³ Artvin ili Yusufeli ilçesi.

⁴ Erzurum ili Narman ilçesi.

⁵ Ağrı ili Doğubeyazıt ilçesi.

⁶ Ağrı ili merkezi.

⁷ Hınıs, 1904 yılında sancak statüsüne çıkarılmıştır. Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum*, s. 31-32.

taşıyıcılarıdır. Çeşitli yollarla vücuttan dışarı atılan mikrop, içme sularına ve pişmeden yenilen besin maddelerine geçmekte ve böylece bu besin maddelerini tüketenlere bulaşmaktadır. Mikroplu eşyalara temas edilmesi, aynı tabak ve bardağın kullanılması neticesinde de hastalığın bulaştığı görülmektedir. Karasinekler ve fareler vasıtasıyla da bulaşabilen hastalık, özellikle su yoluyla yayılmaktadır.⁸

Kolera hastalığının kökeni Hindistan'ın Ganj nehri sahilleri ve özellikle Bengale eyaletidir. Hindistan'da daima endemik olarak görülen kolera, 1817 yılından itibaren Hindistan dışına çıkarak dünyanın birçok yerinde büyük salgınlara sebep oldu.⁹ Osmanlı payitahtında ilk kolera salgını, 1830 yılında görüldü ve bu salgında 5-6.000 insan hayatını kaybetti.¹⁰ 1847-1848 yılları arasındaki kolera salgını, İran üzerinden Tiflis, Gürcistan, Kerç, Taygan ve ardından da Erzurum ve Trabzon'a bulaştı.¹¹ Erzurum'da birkaç yıl görülmeyen kolera, 1852 yılında İran'da ortaya çıkarak ticaret ve kervan yoluyla Erzurum'a ulaştı.¹² Bunun hemen ardından Kırım Savaşı'nın da etkisiyle kolera, Kars'ta ortaya çıktı.¹³ 1861 yılında yine İran'da ortaya çıkan kolera, Tebriz'den Doğu Anadolu'ya bulaşarak Erzincan'da ölümlere sebep oldu.¹⁴ 1889-1890 yıllarında imparatorluğun güney topraklarına bulaşan kolera, Erzurum bölgesini de etkileyerek Ekim ayında Erzincan'da görüldü.¹⁵ Osmanlı coğrafyasını ve bütün kıtaları etkileyen geniş çapta bir kolera salgını, 1892 yılında meydana geldi. Erzurum Valiliği tarafından 1892 yılının Haziran ayında verilen bilgiye göre, koleranın İran'ın Maku ve Rusya'nın Bakü şehirlerinde var olduğundan şüphelenilmekteydi.¹⁶ Hastalığın bulaşmaması için hemen tedbirlere başlanarak karayoluyla Rusya'dan ve İran'dan Erzurum, Trabzon ve Van gibi sınır vilayetlerine gelecek yolcu ve eşyaların 10 gün karantinaya alınmasına karar verildi.¹⁷ Alınan bu tedbirlere rağmen kolera, Eylül ayında Erzurum vilayetine bulaştı.¹⁸ Aralık ayına kadar devam eden salgın, vilayet genelinde birçok insanın ölümüne sebep oldu.¹⁹ Bunun ardından kolera, 1894'te Erzincan'da²⁰ ve 1907'de de gelen göçmenler vasıtasıyla Pasinler tarafında salgın halinde görüldü.²¹

1. Koleranın Erzurum Vilayetine Bulaşmaması İçin Yapılan Çalışmalar ve Vilayetin Durumu

Bu salgınların ardından Erzurum vilayetinin birçok yerinde etkisini gösterecek büyük bir kolera salgını 1910 yılında meydana geldi. Erzurum'a koleranın bulaşması, bütün Osmanlı topraklarına bulaşması anlamına geleceğinden bunun için tedbir alınması gerekmekteydi.²² Bu sebeple Rusya'daki koleraya karşı Haziran ayında sınırlarda tedbir alınmaya başlandı. Sınırdaki geçiş noktalarının bazıları kapatılırken Kiskim'in Milo,²³ Namervan'ın Kaleboğazı,²⁴ Pasinler'in Kötek,²⁵ Bayezid'in Karabulak²⁶ kapılarının açık bulundurulmasına ve bu dört geçiş noktasına doktor gönderilmesine karar verildi.²⁷ Karantina müfettişliğinden ise Kötek ve Karabulak mevkilerinin açık bulundurulması düşünülmüştü. Sınır üzerindeki köylerin ahalisinin yaşayacağı sıkıntıları göz önünde bulunduran Erzurum Valiliği, Milo ve Kaleboğazı

⁸ Ekrem Kadri Unat (1949). *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul, s. 261-263; Behiç Onul (1953). *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara, s. 629.

⁹ Kolera, 1817 yılından sonra çeşitli tarihlerde salgınlar halinde görülerek yüzyıl boyunca dünyanın birçok yerine ulaşarak çok sayıda insanın ölümüne sebep oldu. Kısaca kolera hastalığı, 1817 yılından 1923 yılına kadar altı büyük salgın yaptı. Bunlar 1817-1823, 1826-1837, 1846-1862, 1864-1875, 1883-1896 ve 1902-1923 yılları arasında bütün Dünya'da etkisini gösteren salgınlardır. Kolera salgınları konusunda daha geniş bilgi için bkz. Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 627; Bedi N. Şehsuvaroğlu (1954). "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 2, İstanbul, s. 283-284; Emine Melek Atabek (1974). *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, s. 26-27; Orhan Koloğlu (1999). "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK. Yayınları, s. 61-62.

¹⁰ Nuran Yıldırım (1994). "Kolera Salgınları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul, s. 45; Hikmet Özdemir (2010). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara: TTK. Yayınları, s. 34.

¹¹ Gülden Sarıyıldız (1996). *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara: TTK. Yayınları, s. 13.

¹² Murat Gökhan Dalyan, "19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgelerinde Misyoner Doktorlar ve Tedavileri", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, C. II, s. 1756.

¹³ Kemal Özbay (1976). *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, İstanbul: Yörük Basımevi, s. 35.

¹⁴ Mesut Ayar (2007). *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 27.

¹⁵ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 35.

¹⁶ BOA, BEO., 27/1987. 15 Haziran 1308/27 Haziran 1892.

¹⁷ BOA, BEO., 30/2227. 15 Haziran 1308/27 Haziran 1892; DH.MKT., 1967/81. 16 Haziran 1308/28 Haziran 1892.

¹⁸ BOA, DH.MKT., 1997/39. 24 Ağustos 1308/5 Eylül 1892; BEO., 64/4783. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892.

¹⁹ BOA, BEO., 127/9492. Koleradan dolayı meydana gelen vukuatı gösterir cetvel.

²⁰ BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1691, s. 52. 3 Ağustos 1310/15 Ağustos 1894; İ.HUS., 29/28. 29 Ağustos 1310/10 Eylül 1894.

²¹ BOA, A.MKT.MHM., 569/21. 23 Teşrin-i evvel 1323/5 Kasım 1907; DH.MKT., 1191/2. 24 Teşrin-i evvel 1323/6 Kasım 1907. Sadarettin Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; Ali Servet Öncü (2006). *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilâyeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, s. 312-313.

²² Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, (Haz. Murat Küçükkuşurlu), (2011). Trabzon: Serander Yayınları, s. 156.

²³ Belgelerde Milo okunmasına rağmen Artvin iline bağlı Sarıbudak köyünün eski adı Melo olarak geçmektedir.

²⁴ Erzurum ili Oltu ilçesine bağlı Kaleboğazı köyü.

²⁵ Kars ili Kağızman ilçesine bağlı Kötek köyü.

²⁶ Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Karabulak köyü.

²⁷ BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 12 Haziran 1326/25 Haziran 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

kapılarının da açılmasını talep etti.²⁸ Bunun üzerine Milo kapısının açılmasına izin verilirken diğer geçiş noktası olan Kaleboğazı için daha sonra karar verileceği cevabı verildi.²⁹

İstanbul tarafından sınır üzerindeki ihtiyaçlar ve yürütülen faaliyetler takip edilmekteydi.³⁰ Vali Celal Bey'in, 15 Temmuz tarihli telgrafına göre sınırda şimdiye kadar açık tutulan üç kapıya doktor görevlendirilmişse de güvenlik açısından sıkıntılar vardı. Hastalık daha çok kaçaklar vasıtasıyla bulaştığından sınır müfrezelerinin artırılması gerekliydi.³¹ Celal Bey tarafından nerelerde doktor ihtiyacının olduğuna dair de bilgi veriliyordu. Karantina ve Sıhhiye müfettişinin kararı üzerine Rusya ile en fazla bağlantısı olan İspir, Kiskim, Namervan, Bayezid, Hasankale ve Eleşkird taraflarında birer doktor bulundurulmasına ihtiyaç vardı. Ayrıca Rusya'dan geleceklerin birçok yerde engellenmesi ile Namervan ve Eleşkird ahalisinin Rusya ile işlerini yürüttüğü Kaleboğazı ve Çat kapılarının kapatılması, ahaliyi memlekete kaçak şekilde girmeye mecbur edeceğinden buraların doktor tayin edilerek açılması gerekiyordu. Celal Bey, bununla birlikte şehrin durumunu da aktararak temizlik ve altyapı konusunda birçok sıkıntının yaşandığı Erzurum'a koleranın bulaşması büyük bir felakete sebep olacağından birkaç doktorla hiç olmazsa küçük iki etüv makinesi istemişti.³²

Vilayetten koleraya karşı doktor ve gerekli makineler istenirken hastalık Osmanlı topraklarına biraz daha yaklaştı. 21 Temmuz'da Rusya'dan 110 yolcu Kötek karantinasına geldiyse de daha sınırı geçmeden yolculardan ikisi öldü.³³ Ölenlerin hastalığının kolera olduğu Rusya karantina doktoru tarafından bildirildi ve bunların tamamı Kötek'te karantina altına alındı. 23 ve 27 Temmuz tarihli telgraflarla Vali Celal Bey, alınacak tedbire rağmen karantinahanelerdeki imkânsızlıklara, maddi sıkıntılara ve sağlık memurlarının verilen emirlere uymadıklarına değinmişti. Ne yolcuların ne de karantina merkezinin durumu iyi değildi. Geçici olarak görev yapan askerî doktor, görevlilere ödenek verilmediğinden istifa etti. Karantinahaneye masraflarının ödenmesi isteğine dair doktorlar tarafından gönderilen telgraflar, vilayet merkezindeki Karantina Müfettişliğine havale edilmişse de "görölmüştür" ibaresiyle iade olunmaktaydı. Celal Bey, mevcut şartlarla hastalığın bulaşmasının önlenemeyeceğini ifade etmekteydi.³⁴ Bu sıkıntıları yerinde görerek bir çözüm bulmak isteyen Celal Bey, Bayezid'e gittiği sırada Erzurum'daki tedbirler için 50.000 kuruşun harcanmasına izin verildi.³⁵

Erzurum Valiliğinin çaresizliklere çözüm aradığı sırada kolera, Rusya'dan İran'a bulaşmış ve oradan Van'a gelen yolcularda da hastalık görölmüştü. Bunun üzerine İran'a karşı Kızıldize'de³⁶ bir tahaffuz mevkiî tesis edilmesi gerekirken oraya görevlendirilecek doktor yoktu. Bu sebeple Sıhhiye Nezaretinden Erzurum Karantina Müfettişliğine hemen tebligat gönderilerek gerekli doktor ve ihtiyaç duyulan malzemelerin gönderilmesi istendi.³⁷ Hastalığın Osmanlı topraklarına bulaşmasını engellemek için sınır vilayetlerine doktor görevlendirilmesine karar verilerek³⁸ 2.000 kuruş maaşla Van'a 8, Erzurum'a da 7 doktor tayin edildi.³⁹

Osmanlı Devleti'nin kronik bir hale gelen sorunlarının başında ekonomik bunalım gelmekteydi. Bu doğrultuda devlet, içeride ve dışarıda birçok sorunla uğraşırken çoğu zaman maddi yetersizlikler bu sorunların çözümünü olumsuz yönde etkilemekteydi. Nitekim Erzurum ve Van'a görevlendirilen doktorların maaşlarında ve gönderilecek malzeme masraflarının ödenmesinde aynı sorunla karşılaşıldı. Gönderilecek doktorların yıl sonuna kadar olan maaşlarıyla birlikte ihtiyaç duyulan malzemeler için toplam 450.000 kuruş gerekliydi. Bu paranın Dâhiliye Nezaretinin ödeneğine ilave edilerek kullanılması konusunda Meclis-i Mebusanın açılışından sonra onaylattırılmak üzere geçici kanun hazırlandı.⁴⁰ Bu konu Meclis-i Mebusanda görüşülürken tartışmalar da yaşandı. Yapılan talepte koleranın göröldüğü Van ve Erzurum'a 2-

²⁸ BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 21 Haziran 1326/4 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

²⁹ BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 23 Haziran 1326/6 Temmuz 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

³⁰ BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 26 Haziran 1326/9 Temmuz 1910. Meclis-i Tibbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

³¹ BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 2 Temmuz 1326/15 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 320.

³² BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 2 Temmuz 1326/15 Temmuz 1910.

³³ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

³⁴ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 14 Temmuz 1326/27 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

³⁵ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 27 Temmuz 1326/9 Ağustos 1910 tarihli Sadareten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi ve 28 Temmuz 1326/10 Ağustos 1910 tarihli Bayezid sancağında bulunan Erzurum Valisi Celal Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

³⁶ Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Ortadirek köyü.

³⁷ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 12 Temmuz 1326/25 Temmuz 1910. Meclis-i Tibbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire, 15 Temmuz 1326/28 Temmuz 1910 tarihli Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf ve 24 Temmuz 1326/6 Ağustos 1910 tarihli Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

³⁸ BOA, DH.MUİ., 121/60. 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910.

³⁹ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. Tarihsiz. Dâhiliye Nezaretinden Erzurum, Van ve Trabzon vilayetlerine gönderilen tahrirat.

⁴⁰ BOA, İ.ML., 87/5. 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910. Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası.

3 aylığına 12 doktor gönderilmiş ve bunların her birine 2.000 kuruş maaş tahsis edilmiş olduğu ifade edilmekteydi.⁴¹ İstenen paranın gönderilecek doktorların maaşlarının karşılığı olarak yüksek görülmesine Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat Bey, söz konusu miktarın yalnızca doktor maaşlarının karşılığı olmadığını, aynı zamanda oralara gönderilen malzemelerin satın alınması için istendiğini ifade etti.⁴² Bunun üzerine söz konusu ödenek, bütün vilayetleri kapsayacak şekilde değiştirilerek kabul edildi.⁴³ Tayin edilen doktor sayısı 15 olmasına rağmen Meclisteki görüşmelerden bunlardan ancak 12'sinin gönderildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴ Fakat 31 Ağustos'ta vilayetten verilen bilgiye göre tayin edilen 7 doktordan sadece 4'ü Erzurum'a geldi.⁴⁵ Bu sebeple kurulan karantinahanelerden 3'ü doktorsuz kalırken koleranın vilayete bulaşması sebebiyle çevre yerleşimler için de doktor ihtiyacı ortaya çıktı.⁴⁶

2. Koleranın Erzurum'a Bulaşması ve Alınan Tedbirler

Ağustos ayı boyunca merkezden istenen doktorlar, daha Erzurum'a ulaşmadan Kötek'e bir saat uzaklıkta olan Isısu⁴⁷ köyünde koleradan 3 kişi vefat etti.⁴⁸ Koleranın Erzurum'da görülmesi üzerine doktorların yolda olduğu ve oraya ulaşana kadar köyün hemen kordon altına alınarak hastalığın yayılmasına engel olunması istendi.⁴⁹ Söz konusu köyün kordon altına alınmasına rağmen kısa sürede kolera, başka köylerde de ortaya çıktı.⁵⁰ Vilayete bulaşan kolera, İngiliz Konsolosluğunun verdiği bilgiye göre Erzurum şehir merkezinde görüldü ve idareciler, bu hastalığa karşı tedbir alınması noktasında yetersiz kaldı. Zira geçici bir hastane kurulmasıyla birlikte şehrin temizliği ve yiyeceklerin kontrol altına alınmasına rağmen belediye işçilerinin yetersizliği ve özellikle Müslüman nüfusunun hastalığa karşı bilinçsizliği ve alışkanlıkları, alınan tedbirleri olumsuz yönde etkiledi.⁵¹ Ahali, karantina ve kordon uygulamasına pek sıcak bakmadığından alınan tedbirlere uymamaktaydı. 28 Ağustos 1910 tarihinde Celal Bey'in gönderdiği telgrafta hasta ve ölenlerin evlerinin kordon altına alınmasına bazı cahiller tarafından engel olunmaya çalışıldığı bildirilmekteydi.⁵² Vali Bey'in 2 Eylül tarihli şifresinde de ahalinin karantina uygulamalarına karşı olan hareketi, alınan tedbirleri olumsuz yönde etkilediğinden suçluların cezalandırılması isteniyordu.⁵³ Bu olumsuz durumun hemen önüne geçilmesi için 5 Eylül'de ceza kanununun 99. maddesine ek olarak kanun maddesi hazırlandı. Bu maddeye göre her kim olursa olsun kolera ve diğer bulaşıcı hastalıklardan hasta veya vefat edenlerin hanesinin ve diğer yerlerin kordon altına alınmasına dair hükümet tarafından yapılan işlere karşı çıkarsa yaptığına göre bir aydan iki seneye kadar hapis ile cezalandırılacaktı.⁵⁴ Hemen ardından kanunun yürürlüğe girmesi için irade verildi.⁵⁵

Ahalinin alınan tedbirlere karşı hareketinin engellenmesi ve kordonların güvenliğinin sağlanması gerekirken bu işi yürütecek yeterli sayıda jandarma bulmak vilayet için diğer bir sıkıntıydı. Ayrıca vilayete bağlı olan birimlerden de jandarma istenirken sadece vilayet merkezinde hanelerin kordon altına alınması için bir bölük askerle kordonlara da onar askerin gönderilmesine izin verildi. Kordon kurulan yerlerde müsait binalar olmaması sebebiyle bu konuda da sıkıntı çekildi. Doktor ve ilaç sıkıntısının devam ettiği Erzurum'da İstanbul'dan gelen dört doktor da yeterli olmamış, alınacak tedbirler için gönderilen para da azalmıştı. Bu sebeple 31 Ağustos'ta çok acil doktor, eczacı, ilaç, etüv ve pülverizatör gönderilmesi istendi.⁵⁶ Bu acil isteğe bir gün sonra cevap verilebildi. 50.000 kuruşun yarın havale edileceği ve doktorların Erzurum'a ulaşmasına kadar uygun maaşlarla yerli doktorların görevlendirilmesi gerektiği bildirildi. Etüv

⁴¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1, İnikad: 16, 8 Kanun-ı evvel 1326/21 Aralık 1910, s. 549-550. Bu kanun Düstur'da da geçmekte olup, yalnızca gönderilecek doktorlar için olduğu görülmektedir. (1330). *Düstur*, İkinci Tertip, C. 2, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, s. 645-646; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, s. 326-327.

⁴² *MMZC*, D. 1, İ. 3, C. 1, İ. 18, 13 Kanun-ı evvel 1326/26 Aralık 1910, s. 635.

⁴³ *MMZC*, D. 1, İ. 3, C. 2, İ. 30, 13 Kanun-ı sani 1326/26 Ocak 1911, s. 344. Van ve Erzurum ile diğer vilayetleri kapsayacak şekilde ilan edildi. (1330). *Düstur*, İkinci Tertip, C. 3, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, s. 72.

⁴⁴ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen tahrirat.

⁴⁵ Erzurum'a istenen sayının altında doktor gönderilirken daha sonraki bir yazışmadan Van'a da 5 doktorun gönderildiği anlaşılmaktadır. *BOA, DH.İD.*, 51/16. 15 Kanun-ı evvel 1326/28 Aralık 1910. Dahiliye Nezaretinden Van vilayetine gönderilen tahrirat.

⁴⁶ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁷ Kars ili Sarıkamış ilçesine bağlı Isısu köyü.

⁴⁸ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁹ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 9 Ağustos 1326/22 Ağustos 1910 tarihli Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf ve 10 Ağustos 1326/23 Ağustos 1910 tarihli Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁵⁰ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 15 Ağustos 1326/28 Ağustos 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵¹ *The National Archives (TNA), Foreign Office (FO.)*, 195/2348, p. 10, 55.

⁵² *BOA, DH.İD.*, 51/16. 15 Ağustos 1326/28 Ağustos 1910. Erzurum vilayetinden alınan şifre.

⁵³ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 20 Ağustos 1326/2 Eylül 1910. Erzurum vilayetinden alınan şifre.

⁵⁴ *BOA, İ.DUİT.*, 79/9. Ceza Kanunu'nun 99. Maddesine ek kanun maddesi.

⁵⁵ *BOA, İ.DUİT.*, 79/9. 28 Ağustos 1326/10 Eylül 1910.

⁵⁶ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

ve pülverizatörlerin de çözümüne bakılacağı ifade edildi.⁵⁷ Ancak çözümüne çok fazla bakıldığı düşünülmemektedir. Zira hastalığa yönelik tedbirler içerisinde önemli bir yeri olan etiv makinesi için hastalık bittikten sonraki bir tarihte yani Ocak 1911'de Avrupa'ya sipariş edilenlerin gelmesiyle gönderileceği bildirilecekti.⁵⁸

Kolera salgınına karşı ihtiyaçlar, vilayet tarafından sürekli olarak arz edilirken esasında İstanbul tarafından da bu eksiklikler bilinmekteydi. Zira bu işle ilgilenen kurum olan Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyenin 5 Eylül tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği tezkiresinde Rusya ile sınır olan vilayetlerde sağlık teşkilatının olmamasından koleranın memlekete girdiği ifade edilmekteydi. Koleranın bir memlekete vereceği zararın savaş hasarından az olmayacağı ve buna rağmen sağlık alt yapısı açısından memleketin yokluk içinde olduğu beyan edilerek en azından 30.000 lira tahsis edilmedikçe memleketin muhtaç olduğu tedbirlerin alınamayacağı açık bir şekilde belirtilmekteydi. Ayrıca bu defaki durumun kötü olduğunu ve koleranın Erzurum'a sınır vilayetlere de yaklaşmakta olduğundan sonucun çok vahim olacağı Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyece tahmin edildiğinden meselenin önemi bir defa daha hükümetin dikkatine sunularak yapılması gerekenlerin kabul edilmesi istenmekteydi.⁵⁹

Erzurum vilayetinde kolera, Eylül ayının başında etkisini sürdürdü.⁶⁰ Örneğin Namervan'da hastalığın ilk görüldüğü andan itibaren 130 kişi hastalanmış bunların 80'i vefat etmişti.⁶¹ Hastalık, Kiskim, Tortum ve İspir'e de bulaştı.⁶² Kiskim Osmanlı Kulübü Heyeti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgraf, orada yaşanan sıkıntıyı ortaya koymaktadır: "*Kurrâmızda mukîm doktora ihtiyâç var iken yirmi gün evvel zuhûr eden koleraya karşı tedâbîr ittihâzı için vilâyetten istenilen doktor mu'âllec elân gönderilmedi yeomiyye beş vefeyât vukû' buluyor bunların hâneleri jandarma bulunmamasından kordon altına alınamıyor bu husûsa hizmet etmek üzere istenilen asker de gönderilmiyor yeomiyye bir musâb bir vefât olan Erzurumda yirmi doktorun bulunması yeomiyye beş altı vefeyât zuhûru ile taht-ı tehlike ve tehdîdde bulunan Kiskimde bir doktorun bulunmaması hiçbir ma'delet râzı olamayacağından icrâ-yı icâbı müsterhamdır*".⁶³ Bu telgraf üzerine Kiskim'e doktor gönderilmesi vilayete tebliğ edilmişse de⁶⁴ Erzurum Valiliğinden, Kiskim'de hastalığın çıktığı haber alınır alınmaz Dr. Ermenak Hüdadyan Efendi'nin gönderildiği cevabı verildi.⁶⁵ Söz konusu telgrafta vilayet idarecilerinin konuya kayıtsız kaldığı vurgulansa da böyle olmadığı görülmektedir. Zira 20 doktor var denilen Erzurum'da doktor sıkıntısı en önemli meselelerden biriydi. Ayrıca ilaç konusunda da birçok yerle beraber merkez de sıkıntı yaşamaktaydı. Ancak ahalinin durumunu ve çaresizliğini ortaya koyan bu telgraf, aslında Erzurum vilayetinin genel bir tablosunu da çizmekteydi.

Vilayet merkeziyle birlikte çevre yerleşimlerde birçok konuda eksik varken hastaların tedavisinde kullanılacak ilaç da bulunamıyordu.⁶⁶ Vilayetin ilaç ve malzeme talebine karşılık, ilaçların bir kısmının Avrupa'dan sipariş edildiğinden, geldiğinde Erzurum'a gönderileceği bildirildi. Bunun üzerine İstanbul'dan bir miktar ilaç satın alınarak gönderilmesi istendi.⁶⁷ Bu istek üzerine İstanbul'dan ilaç satın alınarak ilk vasıtayla gönderileceği 17 Eylül'de bildirildi.⁶⁸ Ancak bunun üzerinden 10 güne yakın bir süre geçmesine rağmen ilaçların yola çıkarıldığına dair bir bilgi yoktu.⁶⁹ Bu konudaki talebin yinelenmesi üzerine ilaçların hazır olduğu ve salı günü hareket edecek Rus vapuruna teslim edilerek gönderileceği cevabı verildi.⁷⁰ Ahalinin çaresizliğine birçok yazıyla çözüm arayan vilayet yöneticileri, merkezin bu tutumu sebebiyle aslında kendileri de çaresiz kalmıştı. 17 Eylül'de satın alındığı bildirilen ilaçların hala İstanbul'da olup salı günü yani 27 Eylül'de vapura teslim edileceği bilgisinin verilmesi de bunun göstergesiydi. Bu arada kolera da etkisini artırmaktaydı. Sadece 24-30 Eylül arasında vilayetin genelinde 114 kişi hastalanırken bunların 105'i hayatını kaybetti.⁷¹

⁵⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerine gönderilen telgraf.

⁵⁸ BOA, DH.İD., 7-1/24. 2 Kanun-ı sani 1326/15 Ocak 1911.

⁵⁹ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 23 Ağustos 1326/5 Eylül 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁶⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 25 Ağustos 1326/7 Eylül 1910 ve 31 Ağustos 1326/13 Eylül 1910 tarihli Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflar.

⁶¹ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 324.

⁶² BOA, DH.İD., 51/16. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁶³ BOA, DH.İD., 51/16. 10 Eylül 1326/23 Eylül 1910. Kiskim Osmanlı Kulübü Heyetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁶⁴ BOA, DH.İD., 51/16. 12 Eylül 1326/25 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

⁶⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 13 Eylül 1326/26 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁶⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 1 Eylül 1326/14 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁶⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 2 Eylül 1326/15 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁶⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 4 Eylül 1326/17 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen tahrirat.

⁶⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 11 Eylül 1326/24 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁷⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 12 Eylül 1326/25 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

⁷¹ TNA., FO., 195/2348. p. 168.

Vilayetin ihtiyacı olan ödenek konusunda Dâhiliye Nezaretinin 9 Ekim tarihli telgrafında şimdiki kadar Erzurum vilayetine 100.000 kuruşun gönderildiği ifade edilmekteydi. Ayrıca bu paranın *hesaplı bir şekilde harcanarak tedbirler konusundaki çalışmanın da ona göre yapılmasının* gerekli olacağı bildirilmekteydi.⁷² Vali Celal Bey'in 8 Aralık tarihli yazısına göre de bu dönemde kolera hastalığına karşı alınan tedbirler için ilaç masrafı dışında toplam 253.161 kuruş ödenek verilmişti.⁷³

Erzurum'da hastalığın yayılmasıyla beraber bu defa vilayetin Tutak, Bayburd ve Erzincan gibi temiz olan yerlerinin hastalıktan korunması gerekiyordu. Hastalığın bulaşmadığı yerlerin ve Rusya sınırının korunması amacıyla kurulması gerekli görülen kordonlar için ihtiyaç duyulan askerin kumandanlıktan talep edilmesi bildirildi. Asker ihtiyacı konusunda merkezden bu işe daha dikkat gösterilerek talebe olumlu cevap verilmediği takdirde nezarete bilgi verilmesi de tebliğ edildi.⁷⁴ Bu konuda iç kordonlar için ihtiyaç duyulan askerin verildiği Vali Bey tarafından bildirilerek tebligata gerek olmadığı ifade edildi.⁷⁵ Ayrıca Erzincan'ın, ordu merkezi olması sebebiyle hastalığın oraya da bulaşmamasına çalışılmaktaydı. Bundan dolayı o çevrede dört karantina merkezi kuruldu.⁷⁶

Vilayet içerisinde hastalığın diğer yerlere bulaşmaması amacıyla kurulan karantina merkezlerinde ahalinin doktorlara güvenmemesi sebebiyle de sıkıntılar yaşandı. Mağdenhanları'nda kurulan karantinahanedede bir kişinin kolera benzeri belirtilerle hastalanarak vefat etmesi üzerine karantina altında bulunanlar, zehir vererek hastayı öldürdünüz diyerek doktoru sıkıştırmışlardı.⁷⁷ Doktor sıkıntısının aşırı derecede çekildiği bir sırada doktorlara karşı böyle güvensizlik sebebiyle yapılan saldırılar, işi daha da zor duruma sokuyordu.

3. Koleranın Sosyo-Ekonomik Etkileri

Kolera, daha Erzurum vilayetine bulaşmadan önce etkileri hissedilmeye başlandı. Sınır üzerindeki bazı köylerde ahalinin tarlalarının Rusya tarafında kalması ve sınır hattının gayet uzun olması sebebiyle geliş-geçişin tamamen yasaklanması zararlı olacağından ve başlangıçta yalnızca Kötek ve Karabulak mevkilerinin açık bulundurulması, buraların iş yükünü artıracığından Milo ve Kaleboğazı kapılarının da açılması konusundaki talep üzerine⁷⁸ Milo kapısının açılmasına izin verilmişti.⁷⁹ Bu köylerin durumuna dair askeriye tarafından verilen bilgiye göre de tarlaları Erzurum tarafında olup köyleri Rusya tarafında kalan Orcuk⁸⁰ ahalisiyle köyleri Erzurum tarafında mezraları Rusya tarafında kalan Hod-ı Süfla⁸¹ ahalisinin geliş-geçişini engellemek mümkün olamayacaktı.⁸² Bu konuda söz konusu köylerin ahalisinin muayene edildikten sonra sınırdan geçmelerine izin verildi.⁸³ Ancak bu ahalinin arazilerinde çalışmak için her gün sınırı geçmek mecburiyetinde kaldıklarını ifade eden Vali Celal Bey, bu kişilerin her defasında muayeneye tabi tutulacağından bu iki köyde birer doktor bulundurulmasının gerektiğini bildirdi.⁸⁴ Sıhhiye Nezaretinden bunların durumunun sınırdan genel olarak geçenlerin durumundan farklı olduğu ve bu kişilerin yalnızca müşahadede tutulması gerekeceğinden o bölgeye doktor gönderilmesi uygun bulundu.⁸⁵

İngiliz konsolosluğu tarafından verilen bilgiye göre ahali, vilayetin birçok yerinden kışlık ihtiyacını karşılamak zorunda kalmıştı. İhtiyaçların karşılanmasında fiyat artışına sebep olunmasından korkan idarecilerin, söz konusu karantinalarda katı uygulamalar yapmasına imkân olmadığı ifade edilmekteydi. Bununla birlikte dolaylı yollardan karantinadan kurtulmak isteyenlere her türlü kolaylığın sağlandığı belirtilmekteydi.⁸⁶ Böyle bir bilginin verilmesine rağmen karantinalardan birçok insanın etkilendiği görülmektedir. İspir'de hastalığın görülmesiyle birlikte her sene Eylülün 12'sinde (25 Eylül) orada açılan panayırda, çevre vilayetlerden 8-10.000 kişi toplandığı için bu kadar insanın orada toplanması hastalığın her tarafa yayılmasına sebep olacağından panayırın açılışı yasaklandı.⁸⁷

⁷² BOA, DH.İD., 51/16. 26 Eylül 1326/9 Ekim 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

⁷³ BOA, DH.İD., 77/11. 25 Teşrin-i sani 1326/8 Aralık 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 254.

⁷⁴ BOA, DH.İD., 51/16. 7 Eylül 1326/20 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon ve Mamuretülaziz vilayetlerine gönderilen tahrirat ve Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁷⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁷⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 20 Eylül 1326/3 Ekim 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁷⁷ BOA, DH.MUİ., 104-2/26. 10 Eylül 1326/23 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁷⁸ BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 21 Haziran 1326/4 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁷⁹ BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 23 Haziran 1326/6 Temmuz 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁸⁰ Erzurum ili Oltu ilçesine bağlı Orcuk köyü.

⁸¹ Artvin iline bağlı Aşağı Maden köyü.

⁸² BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 29 Haziran 1326/12 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 319.

⁸³ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 1 Temmuz 1326/14 Temmuz 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 320.

⁸⁴ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 2 Temmuz 1326/15 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁸⁵ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁸⁶ TNA., FO., 195/2348, p. 98.

⁸⁷ BOA, DH.İD., 51/1. 4 Eylül 1326/18 Eylül 1910; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 316-317.

Vilayet içerisinde hastalığın sirayetinin engellenmeye çalışılmasıyla birlikte koleranın diğer vilayetlere bulaşmaması için Van⁸⁸ ve Sivas tarafından da çalışmalar başlatıldı.⁸⁹ Hastalığın Erzurum'da artmasıyla çevre vilayetlere daha dikkatli davranılması ve hastalığın bulaşmaması için gerekli çalışmaların yapılması Dâhiliye Nezaretinden tavsiye edildi.⁹⁰ Koleranın bulaşmaması için gerekli çalışmaların yapılması yönünde bilgi verilmesine rağmen kişilere göre keyfi uygulamaların yapıldığı da görülmektedir. Kolera salgını sırasında Erzurum'da bulunan Trabzon Avusturya Konsolosu Mösyö De Mevrliche, koleraya yakalanmış ve Erzurum'da karantinaya alınmak istenmişti. Ancak karantinada kalmak istemeyen konsolos, Erzurum'dan çıkan yolculara uygulanan 5 günlük karantina süresini Trabzon'da geçirmek istedi. Bu konuda Sıhhiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 17 Eylül tarihli tezkirede koleranın Trabzon'da da yayılması sebebiyle iki vilayet arasındaki karantina kordonlarının bir anlamının kalmadığı ve her ihtimale karşı bir süre daha geliş-geçişin denetim altında tutulmasına devam edilmesinin yanında konsolosa da zorluk çıkarılmaması istendi.⁹¹ Bu örnekten de görüldüğü üzere kapitülasyonlar nedeniyle zaten pek çok açıdan imtiyazlı olan yabancı ülke vatandaşlarına bütün memleket ahalisini tehlikeye sokacak etkiye sahip olan kolera konusunda da ayrıcalık tanınmıştı. Yabancı temsilcilere tanınan imtiyaz, maalesef Osmanlı ahalisine tanınmıyordu. Çocuklar da dâhil olmak üzere bu merkezlerde *imtiyazsız* herkes, karantina beklemek zorundaydı. Ayrıca İstanbul'dan verilen emir üzerine karantinalarda çocuklar ve askerler istisna olmak üzere diğer yolculardan vergi alınmıyordu.⁹² Vilayet tarafından karantinalarda kişi başı toplam 7,5 kuruş vergi alınması memurlara bildirilmişse de⁹³ bu miktarın günlük olduğu yani her gün 7,5 kuruş alınması Sıhhiye Nezaretinden tebliğ edildi.⁹⁴ Bu da kişi başı ciddi bir rakama ulaştığından karantinadaki sefaletin yanında ekonomik olarak zor şartlarda yaşamını sürdüren ahalinin durumunun daha da kötü bir hale gelmesi demektir.

Karantina uygulamasının birçok alanda etkisi olmakla birlikte bu etki ticaret ve ekonomide de ağır bir şekilde hissedilmekteydi. Erzurum'da pastırma imal edilerek dışarı nakledilmekte ve bu şekilde birçok insan geçimini sağlamaktaydı. Ancak kolera sebebiyle pastırma ihracı yasaklandı. Yasağın devam etmesi halinde tamamen sıkıntıya düşeceklerinden ihracata izin verilmesi tüccarlar tarafından talep edildiyse de⁹⁵ koleranın ortaya çıktığı yerlerden pastırma ve sucuk gibi kuru etlerin ihracı uygun olamayacağından bu isteğe olumlu cevap verilmedi.⁹⁶ Bununla birlikte hıyar mahsulünün satışı da yasaklanmıştı. Bu nedenle zarara uğrayan bostancı esnafından zararlarının tazmin edilmesi yönünde istekte bulunulduysa da umumi sağlığın korunması noktasında hükümetin uygulamaya mecbur olduğu tedbirlerden kaynaklı meydana gelen zararların tazmin edilmesinin gerekmeyeceği cevabı verildi.⁹⁷

Ordu merkezi olan Erzincan'ın ihtiyacının karşılanması noktasında Kelkit ve Şiran'la bağlantısı bulunuyordu. 23 Ekim'de Erzincan Mutasarrıflığından gönderilen bir telgrafa göre hastalık olan Trabzon ve Gümüşhane'ye karşı bu kazaların korunmasının gerekliliği daha önceden de bildirilmişti. Kelkit ve Şiran'da her ne kadar hastalığa dair haber yoksa da buralar, Trabzon'daki tehlikeye karşı açıktı ve Erzincan tarafından da bu kazalara geliş-geçiş engelleniyordu. Bu sebeple de ordunun ihtiyaçlarından dolayı son derece şikâyet meydana geliyordu. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla birlikte yollar kapanacağından ihtiyacın giderilmesini kolaylaştırmak için Kelkit'le Şiran'a karşı karantinayı kaldırmak gerekliyse de bunun yapılması da oraların Trabzon'a karşı korunmasına bağlıydı. Hem ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi ve hem de bu kazaların hastalıktan korunması için gerekli çalışmaların yapılması konusunda Trabzon ve Gümüşhane'ye emir verilmesi istendi.⁹⁸ Erzurum'daki kolera için İngiliz Konsolosluğunun tuttuğu istatistikte Ekim ayında Erzincan'da bir kolera vakasının görüldüğü kaydedilmişse de⁹⁹ Erzincan Mutasarrıflığı tarafından ordu merkezi olması hasebiyle hastalığın bulaşmadığı zikredilmekteydi.

Erzurum vilayeti çevresindeki karantinaların durumu bu şekildeyken vilayetin çoğu yerinde hastalık devam ediyordu. 1-8 Ekim arasında 68 kişi hastalanırken bunların 48'i öldü. Sonraki bir hafta da ise

⁸⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 15 Ağustos 1326/28 Ağustos 1910. Van Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁸⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 17 Ağustos 1326/30 Ağustos 1910. Sivas Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁹⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 7 Eylül 1326/20 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon ve Mamuretülaziz vilayetlerine gönderilen tahrirat ve Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁹¹ Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 314-315.

⁹² BOA, DH.İD., 51/6. 9 Eylül 1326/22 Eylül 1910.

⁹³ BOA, DH.İD., 51/6. 15 Eylül 1326/28 Eylül 1910.

⁹⁴ BOA, DH.İD., 51/6. 30 Eylül 1326/13 Ekim 1910; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 316.

⁹⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 12 Eylül 1326/25 Eylül 1910. Trabzon esnafından Sıhhiye ve Dahiliye Nezaretlerine gönderilen telgraf.

⁹⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 21 Eylül 1326/4 Ekim 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

⁹⁷ BOA, DH.İD., 53/24. 16 Şubat 1326/1 Mart 1911; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 317-318.

⁹⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 10 Teşrin-i evvel 1326/23 Ekim 1910. Erzincan Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁹⁹ TNA., FO., 195/2348, p. 201.

bu sayı, 17 hasta ve 13 ölü olarak kaydedildi.¹⁰⁰ Kasım ayı başlangıcına kadar rakamlar ortalama olarak bu şekilde seyrederken söz konusu ayda bitme derecesine kadar gerileyerek sadece birkaç vaka görüldü.¹⁰¹

Hastalığın bulaşmaması yönünde vilayetler arasında gerekli kordon ve karantina çalışmalarının yürütülmesine rağmen bu karantina merkezlerinde malzeme eksikliği sebebiyle çeşitli sıkıntılar yaşanmaktaydı. Vali Celal Bey'in 6 Kasım'da Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Erzincan bölgesindeki karantinaların eksikliğine ilişkin Erzincan İdare Meclisine ait mazbata sureti sunulmuştu. Mazbatada Erzurum ve Trabzon vilayetleriyle bu vilayetlerin çevresindeki bazı yerlerde hala devam eden kolera hastalığına karşı ordu merkezi olan Erzincan sancağının kurulan karantinalarla korunmaya çalışıldığı ifade edilmişti. Ancak imkanların yetersizliği sebebiyle faaliyeti devam ettirilemeyecek olan karantinalar için malzeme talep edildi. Buralardaki ihtiyacın tamamı için 200.000 kuruş istendi.¹⁰² Fakat istenen ödenek merkezce fazla görülerek gerçek ihtiyacın araştırılması vilayete tebliğ edildi.¹⁰³ Yapılan inceleme neticesinde hiçbir karantinahanede şilte ve yatak gibi eşya olmaması sebebiyle şimdilik 50.000 kuruşun yetebileceği cevabı verildi.¹⁰⁴ Talep edilen para miktarının düşürülmesine rağmen 23 Kasım'da vilayette 15 günden beri koleraya yakalanan yeni bir hasta olmadığından ödenek verilmesinin gerekmeyeceği Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından bildirildi.¹⁰⁵ Aynı gün Erzurum vilayeti tarafından da her iki vilayette salgının bitme derecesine gelmesiyle Trabzon'a karşı uygulanmakta olan karantinanın kaldırılması istendi. Zaten Trabzon'dan İstanbul tarafına gidenlere uygulanan karantina da 15 Kasım'da kaldırılmıştı.¹⁰⁶ Aralık ayında da Van vilayetinden Erzurum'a karşı uygulanan karantina iptal edildi.¹⁰⁷

Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyenin verdiği bilgiye göre 15 Temmuz-23 Kasım 1910 tarihleri arasındaki süreçte Erzurum vilayetinde toplam 848 kişi koleraya yakalandı ve bunların 581'i vefat etti. 261 kişi de tedavi edilerek sağlığına kavuşturuldu.¹⁰⁸ Bu sayının içerisinde olmak üzere Celal Bey'in 8 Aralık tarihli yazısına göre vilayet merkezinde ise 99 kişi hastalığa yakalanırken bunların 73'ü vefat etmişti.¹⁰⁹

Sonuç

Devletin bu işle ilgilenen resmi birimi olan Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından koleranın Erzurum vilayetinde 15 Temmuz 1910 (2 Temmuz 1326) tarihinde görüldüğü bildirilmektedir. Vilayet sınırları içerisinde görüldüğü tarihin ise vilayetin geniş olması ve yeterli doktorun bulunmaması sebebiyle net bir şekilde bilinemediği ifade edilmektedir.¹¹⁰ 15 Temmuz'da hastalığın Erzurum'da görüldüğünden kasıt, sınır üzerindeki karantina merkezlerine gelen yolcular olduğu tahmin edilmektedir. Yine vilayet içerisinde tam olarak hastalığın çıktığı tarihin belirlenemediği ifade edilse de resmi yazışmalardan Ağustos ayının ortalarında hastalığın görüldüğü anlaşılmaktadır.

1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte devletin iç ve dış sorunlarının çözüleceğine dair büyük umutlar doğmuştu. Bunlardan biri de doğrudan devleti etkileyecek olan hastalıklar ve toplum sağlığıydı. Lakin 1910 yılı kolera salgını sırasında yaşananlar ve eksiklikler, bu alanda çok fazla bir değişimin olmadığını göstermektedir. Yusuf Hikmet Bayur'un da ifade ettiği üzere "*Dünyada pek az hareket Osmanlı Meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuştur ve keza pek az hareket doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve katı olarak boşa çıkarmıştır.*"¹¹¹ Dönemin bütün eksikliklerinin yanında koleranın yüzlerce insanın ölümüne sebep olduğu bir sırada hastalığa ve taşrada yaşananlara karşı bazı idarecilerin kayıtsız kaldığı da görülmektedir. Meclis-i Mebusanda koleraya dair ödenek konusundaki görüşme esnasında mebuslar tarafından yapılan eleştiriler karşısında Dâhiliye Nazırının verdiği cevap dikkat çekmektedir: "*Meclisi Umuru Tıbbiye hakikaten düşündü. Kolera hastalığı için 150 bin lira sarf etmek lazım geliyor. Bütün vilâyet [vilâyet] etîv makinası, muvazzaf tabip, pulvarizatör vesaire, indelyekûn 150 bin lira ediyor. Kolera zuhur etmezden evvel Hükûmet bunu sarfedebilir miydi? Rica ederim ama, vatan tehlikede değil. Kolera henüz sirayet etmemiş.*"¹¹² Malî bunalım devletin ciddi bir

¹⁰⁰ TNA., FO., 195/2348, p. 182, 201.

¹⁰¹ TNA., FO., 195/2348, p. 218, 234, 245.

¹⁰² BOA, DH.İD., 51/16. 24 Teşrin-i evvel 1326/6 Kasım 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁰³ BOA, DH.İD., 51/16. 26 Teşrin-i evvel 1326/8 Kasım 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

¹⁰⁴ BOA, DH.İD., 51/16. 27 Teşrin-i evvel 1326/9 Kasım 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁰⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁰⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 11 Teşrin-i sani 1326/24 Kasım 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁰⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 28 Teşrin-i sani 1326/11 Aralık 1910. Van Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁰⁸ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye (1328). 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiyyet ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir, Dersaadet, s. 67; Ekrem Kadri Unat (1995). "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. I, İstanbul, s. 58-60.

¹⁰⁹ BOA, DH.İD., 77/11. 25 Teşrin-i sani 1326/8 Aralık 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 253.

¹¹⁰ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 66-67.

¹¹¹ Yusuf Hikmet Bayur (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt I, Kısım II, Ankara: TTK. Basımevi, s. 61.

¹¹² MMZC, D. 1, İ. 3, C. 1, İn. 6, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, s. 128, 142.

sorunu olsa da bu sorunla birlikte bazı idarecilerde hastalığa karşı idraksizlik de vardı. Bu gibi örnekler geneli kapsamamakla birlikte devletin önemli bir birimini idare eden bir kişinin hastalığa karşı bu şekilde bakması, toplum ve devlet üzerinde büyük bir etkiye sahip olan hastalığın ikinci plana atıldığını ve verdiği zararların mahiyetinin idareciler tarafından algılanmadığını ya da algılanmak istenmediğini göstermektedir.

Devletin mali durumundaki yetersizlik, salgının önüne geçilmesi açısından ne derece olumsuz bir durum ortaya çıkarmışsa devletin sahip olduğu kalifiye eleman konusunda da aynı sıkıntılar görülmektedir. Zira koleranın çok hızlı bir şekilde ilerlemesine ve yüzlerce insanın ölümüne sebep olmasına rağmen hastalığa karşı alınacak tedbirlerde baş aktörlüğü üstlenen doktor sayısı yeterli değildi. Aynı zamanda Erzurum'a görevlendirilenlerin de İstanbul'dan yola çıkarılmalarında biraz rahat davranıldığı görülmektedir. Bununla birlikte ilaç sıkıntısı yaşanan vilayetten bu konuda yapılan taleplere de çok şaşkıncı cevaplar verilmişti. İstenen ilaçlar olmadan hastalığın tedavisinin mümkün olamayacağı bilgisinden uzak bir şekilde İstanbul'daki idareciler tarafından ilaçların Avrupa'dan sipariş edildiği ve geldiği zaman Erzurum'a gönderileceği bildirilmişti. Yine yerel idareciler tarafından çeşitli önerilerle sorun çözülmeye çalışıldı. Koleraya karşı yürütülen çalışmalara dikkat edilmesi ve gereğinin yapılması, vilayete defaten bildirilmişse de söz konusu çalışmaların ve eksikliklerin tamamlanmasını sağlayacak olan her türlü alt yapının tedariki, bu işle ilgilenen kurumlara ve doğal olarak hükümete aitti. Bu eksiklikler sebebiyle Erzurum'da durum içler acısıydı. Merkezden hastalığa karşı alınan tedbirler konusunda vilayete yapılan birçok tebligata ve kesin emirlere rağmen bu kayıtsızlık karşısında çaresiz kalan vali, ancak taleple idare edebilmekteydi.

Ahalinin sert tedbirler alınarak karantinalarda tutulmasıyla birlikte oradaki zor şartlar ve fakir ahalinin ekonomik imkânları göz önünde bulundurulmamıştı. Buna karşın yabancı bir temsilci, karantinalardaki zorluk sebebiyle hastalıklı olmasına rağmen vilayetin kararlarına ve en önemlisi karantina nizamlarına muğayir olarak bu zorunluluklardan muaf tutulmuş ve kişiye göre muamele yapılmıştı. Hiçbir ayırım ve fark gözetmeksizin toplumun bütün kesimine uygulanması gereken tedbir, hastalığın bulaşma riskinin büyük olmasına rağmen göz ardı edilmiş ve kapitülasyonların da etkisiyle bazı kişiler keyfe göre ahaliden ayrı tutulmuştu. Bunların tamamı, hastalığın toplum üzerinde yaptığı etkinin kavranmadığını, ahalinin önemsenmediğini ve biraz da taşranın göz ardı edildiğini düşündürmektedir. Yapılan taleplerin de yetersiz ve çok geç karşılanması neticesinde vilayette koleranın etkisinin büyük olması sonucu çok da şaşkıncı görülmektedir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Vesikaları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.): 569/21.

Bab-ı Âlî Evrak Odası Evrakı (BEO): 127/9492, 27/1987, 30/2227, 64/4783.

Bab-ı Âlî Evrak Odası Evrakı Ayniyat Defterleri: 1691.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.): 51/1, 51/16, 51/6, 53/24, 7-1/24, 77/11.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH.MKT.): 1191/2, 1967/81, 1997/39.

Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdareti Evrakı (DH.MUİ.): 104-2/14, 104-2/19, 104-2/26, 121/60.

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.): 79/9.

İrade Hususî (İ.HUS.): 29/28.

İrade Maliye (İ.ML.): 87/5.

2. The National Archives (TNA.)

Foreign Office (FO.): 195/2348.

II. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1, İnikad: 6.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1, İnikad: 16.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1, İnikad: 18.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 2, İnikad: 30.

III. Düstur

(1330). *Düstur*, İkinci Tertip, C. 2, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

(1330). *Düstur*, İkinci Tertip, C. 3, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

IV. Kaynak Eserler

Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye (1328). 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiyyet ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir, Dersaadet.

V. Araştırma Ve İnceleme Eserler

ATABEK, Emine Melek (1974). *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.

AYAR, Mesut (2007). *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

BAYUR, Yusuf Hikmet (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt I, Kısım II, Ankara: TTK. Basımevi.

DALYAN, Murat Gökhan, "19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgelerinde Misyoner Doktorlar ve Tedavileri", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008, C. II, s. 1755-1760.*

Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, (Haz. Murat Küçükkuşurlu), (2011). Trabzon: Serander Yayınları.

KARATAŞ, Yakup (2010). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- KOLOĞLU, Orhan (1999). "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", III. *Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK. Yayınları, s. 61-67.
- KÜÇÜK, Cevdet (1995). "Erzurum", *DİA*, C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 321-329.
- ONUL, Behiç (1953). *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara.
- ÖNCÜ, Ali Servet (2006). *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilâyeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- ÖZBAY, Kemal (1976). *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, İstanbul: Yörük Basımevi.
- ÖZDEMİR, Hikmet (2010). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara: TTK. Yayınları.
- ÖZGER, Yunus (2008). *XIX. Yüzyıl'da Bayburt*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- SARIYILDIZ, Gülden (1996). *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara: TTK. Yayınları.
- ŞEHİSUVAROĞLU, Bedi N. (1954). "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 2, İstanbul, s. 282-299.
- UNAT, Ekrem Kadri (1949). *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul.
- _____ (1995). "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. I, İstanbul, s. 55-65.
- YILDIRIM, Nuran (1994). "Kolera Salgınları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul, s. 45-47.